

Hayalet artık bütün dünyada kol gezecek: Günümüzde işçi sınıfı

Kurtar Tanyılmaz

1- Giriş

Bir gazete haberine göre “zenginliğe giden yolun temel taşlarından olan girişimci bir ruhun insanlarda genetik olarak bulunduğu” saptanmış. Haberde şöyle deniyor: Londra’daki St. Thomas Hastanesi’nden İngiliz ve Amerikalı araştırmacıların aynı cinsiyette 609 çift tek yumurta ikizi ile farklı cinsiyette 657 çift ikiz üzerinde yaptıkları çalışmalar, sıfırdan başlayıp milyoner olmanın genlerde yatan bir yetenek olduğunu ortaya koydu”¹. Toplumsal eşitsizliğin kaynağını bireysel özelliklerle ve davranışlarla açıklamanın burjuvazinin sağdan ya da soldan ideologlarının temel çıkış noktası olduğunu biliyorduk: Bu kavrayışa göre zenginler yoksullara göre daha uzun süre çalıştıkları ve/ya da daha akıllı oldukları için zengindirler. Buna şimdi bir de “genetik” üstünlük eklenmiş oluyor. Böylece kapitalizmde toplumsal eşitsizliklerin sermaye ile emek arasındaki sınıfsal bir çelişki olmaksızın açıklanabileceği iddiasına, yani “elveda proletarya” söylemine hem yeni bir katkıda bulunulmuş oluyor hem de aynı zamanda bunun bir “kader” olduğu da bilinçlere nakşedilmiş oluyor.

Kapitalizmin ortaya çıkışından bugüne sınıfların varlığına yaklaşım sınıf-

¹ “Zenginliğin sırrı genlerde”, *Milliyet*, 7.6.2006.

ların varlığını hem kabul hem de inkâr etme gerilimi içinde bir o yana bir bu yana savrulmaktadır. “Toplumsal Sınıflar” üzerine “cep kitabı” yazmış bir akademisyen bakın kitabın sonuç bölümünde ne söylüyor: “O halde sınıflardan ne kalmıştır geriye? Sınıflar dün olduğu gibi bugün de vardır. Geriye kaldığı kadarıyla varlıkları 19. yüzyıl başlarına göre -ki daha o zaman bile toplumsal ayrımlar gerçeğini yansıtmaktan uzaktılar- büyük ölçüde silikleşmiştir. Bu açıdan, artık sınıfsal bir yapılanmadan söz etmek olanaksızdır”². Sınıflara bu “ne yerededir ne gökte” misali yaklaşım tam da sınıfların varlığını bulanıklaştırmak, kapitalizme ideolojik bir istikrar kazandırmak çabasının bir ifadesidir. Böylesi bir çabada başvurulan temel yöntem ise dönemsel eğilimleri mutlaklaştırmak biçimindedir. Bu mutlaklaştırma girişimlerine örnek olarak yeni teknolojilerin işçi sınıfını ortadan kaldırdığı iddiası ya da kapitalizmin dünya çapında yaşadığı krizi çözmek üzere sermayenin emeğe karşı izlediği bir saldırı stratejisi olarak taşeronlaşmanın “yeni bir işçi kitle” ortaya çıkardığı iddiası verilebilir.

Bu yazıda izlenecek temel yöntem ise, günümüz kapitalizminde yaşanan gelişmelerin, değişimlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini değerlendirirken mevcut eğilimleri karşı eğilimleriyle birlikte ele almak, bazı geçici, tâli ya da uzun dönemin eğilimlerini şimdinin hâkim eğilimleriymiş gibi mutlaklaştırmamak, farklılaştırıcı bir dizi eğilimin yanısıra birleştirici eğilimlere de vurgu yapmaktır. Daha çok işçi sınıfının ortadan kalktığı yönlü bu mutlaklaştırma girişimini bir köşe yazarının “işçi sınıfı nereye” sorusuna verdiği cevapta izlemek mümkün: “Teknolojik gelişmelerin en çarpıcı sonucu, işçi sınıfının (proletarya anlamında) yavaş yavaş tarihe gömülüyor olmasıdır. Tabii ki robotlar her iş kolunda bütün işçilerin yerini almayacaktır. Hem ekonomik hem de teknolojik açıdan bu mümkün olmayabilir. Fakat robotlaşma-otomasyon öyle bir eşiğe ulaşacak ki, üretim merkezlerindeki işçiler hem sayı hem de üretim sürecindeki ağırlıkları bakımından eski önemini çok yitirecek, eski siyasal ve ekonomik ağırlıkları kalmayacaktır. 19. ve 20. yüzyıllarda kurtarıcı Mesih gibi beklenen işçi sınıfı için hazin ve pek de umulmadık bir son olmalı bu”³.

Söz konusu mutlaklaştırma ya da abartma girişimleri, gerçekliği ters yüz etmeleri bir yana, burjuvazinin şu ya da bu kesiminin dönemsel ihtiyaçları doğrultusunda işçi sınıfı üzerinde – bazen onu yanına çekerek ittifak yapmak bazen onu kendi çıkarları doğrultusunda sömürmek bakımından ideolojik hegemonya kurmakta da önemli bir işlev görmektedir. Öyle ya eğer işçi sınıfı yoksa (bazı ulusal solcuların bu vurguları aşağıda anlatılacaktır) ya da liberallerin ve liberal solcuların iddia ettikleri gibi ortadan kalkıyorsa, o takdirde artık herkes eşit, herkes orta sınıf ya da burjuva demektir! Girişimciliğin yeni dünyasında sınıfın yeri yoktur.

Bu yazı hem “ortak çıkarlar” etrafında seferber edilebilecek “sınıfsız ve kay-

2 P. Beneton, *Toplumsal Sınıflar*, İletişim yay. çev. H. Dilli, 1991, s. 109.

3 Türker Alkan, “İşçi sınıfı nereye?”, *Radikal*, 24.10.2004.

naşmış toplum” hem de “geleneksel” işçi sınıfının yerini alan, dolayısıyla daha farklı politik pratikler etrafında örgütlenmesi gereken “yeni bir işçi kitlesi” iddialarına, günümüzde dünyada işçi sınıfının somut, maddi varlığındaki değişimleri analiz ederek cevap vermeyi hedefliyor. Bu yazıyla ilk planda amaçlanan dünya işçi sınıfının bugünkü koşullarını, maddi varlığını ana hatlarıyla ortaya koymak. Dolayısıyla söz konusu çalışma “kendinde sınıf”ın yaşadığı dönüşümler üzerinde yoğunlaşarak, işçi sınıfının siyasi ve kültürel bilinç düzeyindeki, yani “kendi için sınıf”ın gelişmelerini yazının kapsamı dışında bırakmakta, ancak bu konuda yapılacak çalışmalara bir başlangıç noktası teşkil etmek gibi bir katkıda bulunmayı da ümit etmektedir. Yazıda bu amaca yönelmeyi teşvik eden ana sorunsal şudur: Kapitalist dünya ekonomisinin yeni bir evreye girdiğinin iddia edildiği günlerde dünya işçi sınıfı, dünya ekonomisinde ortaya çıkan eğilimlerden nasıl etkilenmiştir? Bu bağlamda “sanayisizleşme”, “yeni sanayi kentleri”, “yeni işçi kitlesi” vb. iddialar işçi sınıfının, özellikle de imalat sanayii işçilerinin önemini, ağırlığını azaltıcı yönde gelişmelere işaret etmekte midir? sorusuna da cevap verilmeye çalışılacaktır. Bu yazıyı takip edecek bir başka yazıda ise Türkiye kapitalizminde işçi sınıfının mevcut durumu ve sınıf yapısının geçirdiği dönüşümü somut veriler ışığında, dünya işçi sınıfının değişim dinamikleriyle karşılaştırmalı olarak ele almayı ve böylece mevcut iddiaları da sınama imkanı bulmayı amaçlıyoruz.

Yazının planı şöyledir. Öncelikle günümüz kapitalizminde işçi sınıfının yapısında değişimlere yol açan dinamikleri somut olarak canlandırabilmek bakımından bir tarihsel arkaplan ortaya konulacaktır. Sonraki bölümde yukarda ifade edilen amaç doğrultusunda işçi sınıfının maddi varlığına ilişkin günümüzde yaygın yaklaşımlar sergilenecek ve bir sonraki bölümde de bu yaklaşımlar Marksist temelde bir eleştirel değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Nihayet son bölümde varılan sonuçları özetlemeye çalışacağım.

2- Derinleşen Kriz ve İşçinin İşçiye Karşı Artan Rekabeti

80’li yıllardan, özellikle de 90’lı yıllardan günümüze kadarki dönem sanırım “çölde uzun bir yürüyüş” benzetmesini hak eder niteliktedir. Bürokratik işçi devletlerinin yıkılışı ve kapitalizmin dünya çapında derinleşen krizi uluslararası burjuvazinin ve emperyalizmin işçi sınıfına karşı saldırısını yoğunlaştırırken, kendi içinde artan rekabetle birlikte sermayeler arası hegemonya mücadelesini de şiddetlendirdi. Bu uzun dönem zarfında hem bir çok şeyin sonu ilan edildi⁴ hem de bir çok şey “yeni” ya da “post” sıfatıyla nitelendirildi⁵. Dünyada olduğu gibi Türkiye işçi sınıfının ve yapısının geçirdiği dönüşümleri anlamak için bu dönemin belirleyici gelişmelerine ve özelliklerine kısaca göz atmakta fayda vardır. Bu

4 İşçi sınıfının sonu (Andre Gorz, Hardt/Negri), tarihin sonu (Fukuyama), kitle üretiminin sonu (Piore ve Sabel) vd.

5 “yeni dünya düzeni”, “yeni orta sınıf”, “yeni proleterya”, “yeni ekonomi”, “post-Fordizm” vb.

döneme karakterini veren en önemli unsurlar şunlardır⁶:

- Üretici güçlerde yaşanan gelişmeler
- Mega kapital ve üretim sermayesinin uluslararasılaşmasındaki derinleşme
- Mega kapitalin ihtiyaçlarını karşılayan ekonomi politikaları bütünü olarak yeni-liberal strateji
- Kapitalizmin uzun krizi
- Bürokratik işçi devletlerinin çöküşü

Kapitalizmde sermaye birikiminin uzun dönemli canlanmasını takiben uzun ve yapısal bir gerileme evresine girmesi kâr oranlarının düşme eğiliminin belirginleştiğinin ifadesidir. Bu dönemde politik düzeyde dünya işçi sınıfının ulusal ve uluslararası boyutlarda önderlikten yoksun kalışı karşısında sermaye, krizden çıkış için kendi gereksinimleri doğrultusunda, kâr oranını yükseltmek üzere çeşitli saldırı stratejilerini uygulamaya koymuştur. Açıktır ki bu saldırı stratejisinin temel hedefi tekrar kâr oranlarının yükselişini tesis etmek üzere ulusal ve uluslararası düzeylerde işçi sınıfının sömürsünü hem mutlak hem de görel olarak genişletmektir. Özellikle kâr oranının düşme eğiliminin yeni teknolojilerle görel artı değer daha da artırılmasına sınırlar getirmesi nedeniyle mutlak artı değeri de artırmaya dönük yöntemler -sınıflararası güç dengelerinin elverdiği ölçüde- uygulamaya konur. Burada amaçlanan, bir bütün olarak artı-değer kitlesini artırmak için işçinin işçiye karşı rekabetini körüklemek, özellikle de toplumsal kazanımları görece fazla olan ülkelerdeki düzenli istihdama sahip, sendikal bakımdan örgütlü işçilere saldırmaktır. 80'li yıllardan itibaren sermaye tarafından uygulanması için mücadele verilen bu saldırı stratejisinin temel unsurları şunlardır:

- yeni teknolojilerin ("mikroelektronik devrim") yaygın kullanımı aracılığıyla görel artı-değeri yükseltmek,
- buna bağlı olarak artan kitlesel işsizlikle yedek sanayi ordusu yaratarak emek karşısında pazarlık gücünü artırmak,
- doğrudan ve dolaylı ücret indirimleri ve çalışma koşullarının ağırlaştırılması.
- finansal denetimin uluslararası düzeyde yoğunlaşması,
- üretimin bazı aşamalarının başka mekanlara kaydırılması

Bu uygulamaların en önemli sonucu -kapitalizmin krizinin kontrol altına alınıp alınamaması bir yana- dünya çapında işçi sınıfı ve ezilenler üzerinde yarattığı tahribatın çarpıcı boyutlara ulaşmış olmasıdır. Sermayenin krizden çıkış amacıyla uyguladığı sömürü yöntemlerinin sonuçlarını kavramak bakımından günümüzün dünya çapında yaygınlaşan çalışma koşullarını somutluğu içinde aktaran

6 Sungur Savran, "Küreselleşme mi Uluslararasılaşma mı?", *Sınıf Bilinci*, Sayı: 16, Kasım 1996, s. 44-53.

gözlemler oldukça çarpıcıdır: Aşağıda biri ABD’den diğeri Endonezya’dan aktaracağımız iki gözlem sanırım günümüz işçi sınıfının değişen yapısının tarihsel koşullarını gözümüzün önünde canlandırmak bakımından yeterli olacaktır.

Bir belgesel çekimi için Endonezya’nın başkenti Cakarta’ya giden yazar, daha yere inmeden başladığı gözlemlerinde şunları tespit ediyor:

“Havadan Cakarta’nın endüstriyel yapılanması oldukça çarpıcı görünüyor. Şehrin etrafı İhracata Yönelik Serbest Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones) olarak çok geniş, korunaklı ve gayet modern görünümlü birimlerle çevrili. İhracat İşlem Bölgeleri içlerinde dış piyasaya, yabancı şirketlere mallar üreten yüzlerce fabrika bulunduruyor. Bu fabrikalarda, insanların kıyafet satın aldığı İngiltere’nin meşhur caddelerinden, Kuzey Amerika ve Avustralya’daki dev mağazalara, GAP, Nike, Adidas ve çifti Londra Oxford Street’te 100 sterline satılan Reebok spor ayakkabılar gibi marka eşyalara kadar her şey üretiliyor. Bu fabrikalarda çalışan binlerce işçinin günlük kazancı 72 sent, yaklaşık 1 dolar kadar. Bu miktar Endonezya’daki resmi asgari ücret. (...) Nike işçileri üretikleri ayakkabının perakende satış fiyatının yüzde 4’ü kadar kazanıyorlar ki, almak isteseler bu para ayakkabı bağlarını bile almaya yetmez”⁷.

Bu tablo sadece az gelişmiş ülkelerde değil, aynen gelişkin kapitalist ülkelerde de geçerlidir. Amerika’nın hemen her büyük kentinde bir zamanların köle çalıştıran fabrikalarına benzer işyerleri vardır. Newsweek’in ifadesiyle

“Manhattan’daki harap atölyelerde yine işçiler kemerlere boncuk takmakta, yangın çıkışlarını kumaş balyaları tıkamakta, El Paso’da blucin giysiler diken kadınların ücretleri ödenmemektedir... Tıpkı yüzyıl öncesinde olduğu gibi, bugünün köle fabrikaları da rekabetin üreticileri masrafları kesinkes kısmaya zorladığı konfeksiyon işindedir”⁸.

Günümüz işçi sınıfının değişimini ele alan birçok çalışmada bu gelişmeler değerlendirilirken, karşılaştırma dönemi olarak “refah devleti” uygulamalarının yaygın olduğu II. Dünya Savaşı sonrası temel alınmakta ve günümüz kapitalizmi bu açıdan sanki güvencesiz istihdamın yaygınlaştığı yeni bir dönemmiş gibi algılanmaktadır. Oysa Engels’in “İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu”nda⁹ betimlediği 19.yüzyılın ortaları, hattâ “Manchester Kapitalizmi” dönemi temel alınırsa, günümüzdeki bu gelişmelerin kapitalizme hiç de o kadar yabancı olmadıkları ortaya çıkacaktır. Elbette o döneme benzer özellikler taşımakla birlikte günümüz koşulları bazı önemli farklılıklar da arz etmektedir. Söz konusu olan 19. yüzyıla tamamen bir geri dönüş değil, günümüz kriz koşullarında ve eşitsiz ve bileşik ge-

7 John Pilger, *Dünyanın Yeni Efendileri*, Timaş yayınları, çeviri: A. Çimen, İstanbul, 2003, s. 26.

8 Aktaran Barnett/Cavanagh, *Küresel Düşler*, Sabah yay., 1995, s. 261.

9 F. Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol yay., çev. Yurdakul Fincancı, 1997.

İşme çerçevesinde sermayenin emek üzerinde görelî ve mutlak artı değer artırma yöntemlerini bir arada uygulamaya ağırlık vermesidir. Ronaldo Munck bu olguyu şöyle ifade ediyor: “İleri teknolojiyi kullanan bu sektördeki (elektronik sektörü, K.T.) emek sürecinin en ilgi çekici özelliklerinden biri de geleneksel sömürü biçimleri ile birleşmesidir. Nitekim Tayland’da büyük ölçekli radyo ve televizyon fabrikalarının yanı sıra birçok küçük ölçekli montajcı ve Clarke ve Cable’a göre büyüyen bir ‘baraka sanayiler’ (montaj işleri ve popüler modellerin pazar kopyalarını yapan radyo tamir atölyeleri ve toptancıları) bulunmaktadır ve bunlar ülke içindeki satışın üçte birini ellerinde tutmaktadır. (...) Gerçekten, bazı araştırmacıların ileri sanayi toplumlarına yaklaşmak olarak gördükleri şey yüksek teknoloji baraka sanayilerinden başka bir şey değildir. (...) Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişmesi kavramı, burada pratik olarak bir kez daha kendini göstermektedir”¹⁰.

Tarihsel açıdan sadece üretim ilişkilerinde yaşanan bu gelişmeler değil, aynı zamanda son 20 yılda çeşitli ülkelerde örgütlü işçi sınıfının yaşadığı yenilgiler de toplumsal eşitsizliği ortadan kaldırmaya muktedir gücün işçi sınıfı olduğu konusunda kuşkuyla uyanmasında önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Şimdi bu tarihsel arkaplanı da gözönünde bulundurarak işçi sınıfının varlığı konusunda günümüzde de yaygın olan çeşitli yaklaşımları gözden geçirelim.

3- İşçi Sınıfı: “Ne Yerdedir Ne Gökte...”

Burjuva ideolojisinde sınıflara yaklaşım ikircikli bir konumdadır: Burjuvazinin farklı fraksiyonlarının tarihsel olarak farklılaşan çıkarları temelinde, sınıflar, bu arada işçi sınıfı, ya yok sayılır ya da varlığının kabullenilmesi durumunda bölmelere ayrılarak, içi boşaltılır; daha da önemlisi nesnel bir ilişkinin ürünü olarak değil, toplumsal aktörlerin (devlet bürokrasisinin, sermayeyi temsil eden kesimlerin) davranışları ve tekel statüleri ile, özellikle piyasadaki konumlarına göre (gelir düzeyi, meslek vb.) açıklanır. Zenginler sınıfı, elitler, seçkinler gibi ya da halk, yoksullar, vb. gibi. Bu bakış açısından işçi sınıfı da nasibini bolca almıştır.

Öncelikle sınıfları, bu arada *işçi sınıfını yok sayan* ya da bizim gibi az gelişmiş ülkelerde henüz gelişmediğini iddia eden yaklaşımları ele alalım. Örneğin Türkiye’de hem ulusal sol hem de liberal solda; toplumsal gelişme dinamiklerini çok farklı kavramalarına rağmen, işçi sınıfının varlığını yadsımak bakımından oldukça benzer sonuçlara varan açıklamalara rastlamak mümkündür. Bu görüşe göre işçi sınıfı ve burjuvazinin gelişmemişliği ya henüz modernleşme ve sanayileşmenin tamamlanmamış olmasıyla ya da başka sınıfların ortaya çıkmasının bu gelişmeyi engellemesiyle açıklanır. Ulusal sol çevrelerde Türkiye’de işçi sınıfının olmadığı, olsa olsa toplumsal katmanlardan söz edilebileceği ya da Türkiye henüz sanayileşemediğinden sınıfların oluşmadığı iddia edilir. Bu iddianın te-

10 Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. C. Aygün, Öteki yay., 1995, s. 143-4.

melinde “sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir millet” tasavvuru ve “bize özgü, çarpık kapitalizm” anlayışı yatmaktadır. Aynı anlayışa sol liberal çevreler de sahip olmakla birlikte onlar bunun kaynağını daha ziyade devlet içinde ordu ve bürokrasi sınıfları ile açıklamaktadırlar. Biz yine de benzerlikler üzerinde duralım:

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından İlhan Selçuk, 1999 seçimleri sonrası katıldığı bir toplantıda “sanayileşmemiş ve işçi sınıfının olmadığı bir ülkede sandıktan demokrasinin sınıfsal olarak çıkamayacağını, gerici partilerin iktidara gelmesinin doğal olduğunu”¹¹ söylüyor. Emre Kongar da benzer görüşü savunuyor: “(Türkiye) endüstrileşmesini tamamlamadığı için, demokrasisine sahip çıkacak çağdaş sınıfları da, yani bilinçli bir sermaye sınıfı ve bilinçli bir işçi sınıfını üretememiştir henüz”¹². Ulusal solda yaygın olan bu bakış açısına göre Türkiye kapitalizmindeki en büyük sorun emek-sermaye çelişkisinden değil, üreten ile üretimden, üretmeden pay alan çelişkisinden doğmakta, ekonomi üretime değil, talan ve avantaya dayanmaktadır¹³.

Liberal solun Türkiye’de kapitalizmin gelişimine bakış açısından sınıfları değerlendirişinin net bir örneğini ise Hasan Bülent Kahraman’ın ifadelerinde bulmak mümkün: “(...) Bir kere o çatışmalara (sınıf savaşları, K.T.) temel teşkil eden kaynak, rant gibi ekonomik kökenli oluşumlar daima devlette toplandığı için bizde hem toplumsallaşma oluşmadı ve hak arayışı hiç bir zaman gerçekleşmedi hem de sınıf savaşları yaşanmadı”¹⁴.

Hem liberal hem de ulusal solda sınıfların, dolayısıyla işçi sınıfının “henüz” oluşmadığı iddiasını savunanların yanısıra, *işçi sınıfının dönüşüm geçirdiğini* iddia edenler de mevcuttur. Burada söz konusu dönüşümün işçi sınıfının *ortadan kalkmasıyla* sonuçlandığını ileri sürenlerle işçi sınıfının *başkalaştığını* ileri sürenleri ayırmak gerekir. Özellikle toplumsal iktidarın ve eşitsizliğin günümüzdeki kaynağını yeni bilişim sistemlerinde gören “sanayi-sonrası toplum” teorisyenlerine¹⁵ göre ekonomideki dönüşümler sonucunda işçi sınıfı (aslında kasettikleri sanayi işçileridir) ortadan kalkarken, iki yöne evrilme söz konusudur: İşçi sınıfının ortadan kalktığı görüşünü savunanlar, yukarı doğru “yeni orta sınıf’a” evrildiğini (Peter Drucker bunu “bilgi işçisi”, Alvin Toffler ise “kognitarya” diye adlandırmaktadır¹⁶) vurgularken, işçi sınıfının başkalaşım geçirdiği görüşünü sa-

11 Cumhuriyet, 30.4.1999.

12 Emre Kongar, *Küresel Terör ve Türkiye*, Remzi yay., 2003, s. 143.

13 Emre Kongar’ın ifadesiyle: “(...) ekonomi doğru dürüst işlemediği için, yoksullardan transfer yoluyla ellerine geçen para artan zenginler, bunu yatırımda kullanmak yerine ya medya gibi verimsiz ama nüfuz artıran alanlara harcamakta ya da bankalarının ve şirketlerinin dışına kaçırarak kişisel mal varlıklarını veya lüks tüketimlerini artırmakta kullanmaktadırlar, age. s. 162.

14 Radikal, 18.7.2001.

15 Sanayi-sonrası toplum teorisyenleri içinde Alvin Toffler, Serge Mallet, Daniel Bell, Andre Gorz, Alain Tourain önde gelen isimlerdir.

16 Gerek Peter Drucker’da bilgi işçisi gerekse de Alvin Toffler’de aynı anlama gelmek üzere, kognitif ve işçi kelimelerinin birleştirilmesinden oluşan “kognitarya” kavramları için bkz. İlker Belek, “Postkapitalist Paradigmalar”, Sorun yay., 1997, s. 16 ve s. 212.

vunanlar aşağı doğru marjinal “sınıf altı” kesimleri, güvencesiz çalışanları, kent yoksullarını, ya da yaygın ifadesiyle “yeni işçi kitlesi”ni (Hardt/Negri bunları “prekarya”¹⁷ olarak adlandırmaktadır) ön plana çıkarmaktadırlar.

“İşçi sınıfı ortadan kalkıyor” önermesini örneğin sol liberal kanattan Ömer Laçiner “bugün geldiğimiz noktada, insanlık kol emekçiliği gibi bir varoluşu artık geride bırakmıştır” görüşüne dayandırmaktadır¹⁸. Liberal kanattan Mehmet Altan ise “ama şimdi tarihin dönüm noktalarından birini yaşıyoruz. İlk kez üretimden insan emeği çıkıyor. Üretimin yalnızca makinelerle, robotlarla yapıldığı, zihinsel üretimin bedensel üretimin önüne geçtiği bir döneme giriyoruz. Bu gelişme bildiğimiz sınıf ilişkilerini tümünden değiştiriyor” şeklinde görüş belirtmektedir¹⁹. Bu yaklaşımda işçi sınıfının artık bir orta sınıf olduğu iddiası, gelir düzeyi, tüketim kalıpları, yaşam tarzı bakımından neredeyse “burjuvallaştığı” görüşü, “işçi kas- keti burjuva şapkasıyla çelişiyordu, bugün ise *kot* sınıf farklılıklarını tanımlıyor” ifadesinde²⁰ karşılığını bulmaktadır.

İşçi sınıfının geçirdiği dönüşümle ortadan kalkmadığını, bilakis *başkalaştı- ğını* ileri süren bir diğer akım ise “yeni işçi kitlesi”ne dikkati çekmektedir²¹. Söz konusu değişimlerin işçi sınıfının geleneksel yapısını ve bileşimini çözen, ama önemli ölçüde yeni özellikler taşıyan yeni bir işçi kitlesini tarih sahnesine çıkartan önemli bir işlev gördüğünü iddia etmektedirler²². Bu yeni bir proleterleşme sü- recidir ve eski proleterleşme süreçlerinde olduğu gibi kırdan ve küçük üretimden koparılan kitlelerin mülksüzleştirilmesine dayanmaktadır. Ancak bu kez mülksüz kitlelerin işçi olarak istihdamı eskisi gibi “büyük fabrika, kitle üretimi, düzenli istihdam” temelinde değil, küçük ve orta ölçekli işletmelerde, yeni sektörlerde, özellikle hizmetler alanında ve düzensiz temelde gerçekleşmektedir²³. Bunlarla birlikte yapısal ve kitlesel işsizliğin varlığı da yeni proleterleşme dalgasının ayır- dedici tarafıdır. Sonuç olarak “geleneksel” işçi sınıfı profili bozulmakta, yeni bir işçi profili oluşmaktadır²⁴. Bu yeni işçi kitlesi aynı zamanda “çalışan yoksul”ola- rak da adlandırılmaktadır. Yeni işçi kitlesinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

-işçi sınıfının bileşimi içinde işçi sınıfının “geleneksel” olmayan kesimlerinin (kadınlar ve çocuklar, göçmen işçiler, azınlık ve ulusal eşitsizliğe maruz kalan emek- çiler) artan ağırlıkları,

17 İmparatorluk yazarları Hardt ve Negri tarafından sıkça başvurulan bu kavram, güvencesiz ve eğreti çalışma koşullarını tarif eden “precarious” sözcüğüyle proleteryanın biraraya getirilmesin- den oluşan, bu koşullarda çalışan emekçilerin bütününe ifade eden kavramdır (aktaran D. Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yayıncılık, çev. Uraz Aydın, 2006, s. 139).

18 *Geleceğin Solu Solun Geleceği*, der. M. Gülbay/M.Ören, Alan yay., 1997, s. 172.

19 *Radikal İki*, 7.7.2002.

20 P. Beneton, age., s. 107.

21 Hardt/Negri, *İmparatorluk*, Ayrıntı yay., çev. Abdullah Yılmaz, 4. Basım, 2002, s. 403.

22 www.sendika.org, THS Broşürü, “Yeni Proleterleşme Dalgası”, 2004.

23 THS Broşürü, age.

24 Tufan Sertlek, “Emek hareketinde yol ayrımının zorunluluğu üzerine”, www.bianet.com.

- işletme yapıları ve işyeri büyüklüğü açısından büyük fabrikalarda değil, küçük işletmelerde artan yoğunlaşma,
- sektörel dağılım açısından, daha çok hizmetler sektöründe, özellikle turizm, büro-ticaret, banka-fınans, ulaştırma, haberleşme gibi işkollarında artan istihdam,
- çalışma biçimleri açısından, kayıtdışı, enformel sektörün, güvencesiz istihdamın, esnek çalışma sisteminin artan yaygınlığı,
- coğrafi dağılım açısından büyük kentlerden çok, “yeni sanayi bölgeleri” diye nitelendirilen daha önce sınıai yatırımların olmadığı kentlerde artan yoğunlaşma.

Hardt/Negri'nin *İmparatorluk*'undan “toplumsal hareket sendikacılığı”na geniş bir yelpazeye yayılan bu akıma göre, yapısal işsizlik ve yeni proleterleşme dalgası, “yeni işçi kitlesi”nin yeni bir tarzda örgütlenmesi gerekliliğinin de temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu görüş şöyle gerekçelendirilmektedir: “Kuşkusuz geçmişte de işsizlik kapitalizmin bir sorunu idi. Ancak geçmişte işsizlik bugüne göre daha “arizi” bir özellik taşıyordu ve esasen “yedek sanayi ordusu” olma niteliğindeydi. (...) Kuşkusuz bugün de işsizlik çalışan işçi kitlelerinin haklarının budanması yönünde ‘değerlendiriliyor’; ama bugünkü işsizliğin temelinde teknolojik gelişmenin payı olduğu ve işsizlerin önemli bir bölümünün üretimde ‘yedek’ olarak bile yer işgal etmeyen ‘dışlanmışlar’ kategorisini oluşturduğu kabul edilmelidir”²⁵. Buradan hareketle yeni bir sendikal örgütlenme anlayışı ve pratiğine ihtiyaç olduğu, sendikal örgütlenme ile emekçilerin diğer örgütlenme biçimleri (hemşehri dernekleri, meslek dernekleri vb.) ve diğer sosyal hareketler (kadın, çevre, gençlik vb.örgütleri) arasında işbirliği sağlayan bir sendikal harekete ihtiyaç olduğu ileri sürülmektedir. Zira “yeni işçi kitlelerinin istihdam biçimleri, sınıfın bütününe kapsayan gündelik bir mücadele sürecinin örgütlenmesini giderek daha da zorlaştırmaktadır. (...) Bugün sınıf mücadelesi koşulları, böylesine dolaysız ve nesnel bir sınıf kimliği oluşumuna eskisi kadar elverişli değildir. En büyük engel de sınıfın çok katmanlı/parçalı ve dağınık yapısıdır”.

İşçi sınıfının akıbetine ilişkin “işçi sınıfının zaten ol(uş)madığı” görüşünü bir kenara bırakacak olursak, “işçi sınıfının ortadan kalktığı” ya da “işçi sınıfının başkalaştığı” tezlerinde yaşanan dönüşüme yol açan etkenleri, tamamen yeni teknolojilerle açıklayanlar olabildiği gibi²⁶, sınıf mücadelesindeki değişimlerle ya da

25 THS Broşürü, age.

26 Andre Gorz (Elveda Proletarya), Piore/Sabel (İkinci Sınai Eşik), kısmen Hardt/Negri (İmparatorluk). Marksistleri ekonomik ve teknolojik indirgemecilikle suçlayanların kendilerinin ne dediklerine Türkiye’den bir örnek: “20. yüzyılın ikinci yarısından ve özellikle üçüncü çeyreğinden sonra geleneksel işçi sınıfı güç kaybetmeye başladı. Nüfus içindeki oranı azaldı; ekonomik örgütleri zayıfladı, hem üye kaybetti sendikalar hem de saygınlık. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla köylülüğün başına gelen. bilişim devrimiyle işçi sınıfının başına geldi.” (Hüseyin Ergün, *Radikal İki*, 16.2.2003).

sosyolojik değişimlerle açıklayanlar da²⁷ vardır. İster hizmetler sektörünün sanayiye göre büyümesi ile birlikte işçi sınıfının ortadan kalktığı iddia edilsin, ister yeni bir proleterleşme dalgası ile eskisinden farklı yeni bir işçi kitlesinin tarih sahnesine çıktığı iddia edilsin, işçi sınıfının *toplumsal değişimdeki rolüne* ilişkin bu yaklaşımlarda şu ortak paydaların öne çıktığı görülmektedir: Bu yaklaşımlar sosyolojik değişimler ve sınıf mücadelesinin seyri konusunda farklı vurgulara sahip olsalar da yeni teknolojilere, üretici güçlerin gelişimine belirleyici rol vermektedirler, imalat sanayii işçilerinin niceliksel ve niteliksel ağırlığının azaldığı tespitinde bulunmaktadırlar, işçi sınıfının nesnel konumundan ziyade, daha öznel nitelikteki siyasal ve kültürel bilinç ve mücadele pratiklerini, farklı toplumsal kimlikleri öne çıkarmaktadırlar ve üretim düzeyinden çok, “yaşam alanı”nda tüm ezilenleri içeren, orta sınıfla da ittifakı hedefleyen bir politik hat (“yeni toplumsal hareketler”) önermektedirler. Şimdi bu yaklaşımların iddialarının her birinin doğruluklarının sınanmasına geçebiliriz.

4- Kognitarya mı, Prekarya mı? Hayır Proletarya!

İşçi sınıfının varlığı, kapsamı ve bileşimi açısından yukarda özetlenen iddiaları yöntemsel ve teorik bakımdan değerlendirdiğimizde her şeyden önce sınıf ve işçi sınıfı tanımlarının bulanık olduğunu görmekteyiz. Söz konusu yaklaşımlar ister “işçi sınıfı henüz gelişmedi”, ister “işçi sınıfı ortadan kalktı”, isterse de “işçi sınıfı değişti” desinler, kapitalizmi tarihsel bir sömürü sistemi olarak değil, adeta bir “soygun düzeni” olarak algılamaktadırlar²⁸. Bu yaklaşımlara göre günümüzdeki kapitalizmi anlamanın kilit kavramı sömürü değil, *dışlanmadır*. Çalışmaktan, bir gelir elde etmekten, tüketimden dışlanma. Tam da böylesi bir kavrayışın sonucu olarak işçi sınıfının üretim sürecindeki belirleyici ve toplumsal değişimin öznesi olma konumunu örtbas ederek, “yaşam alanı” gibi üretim dışı alanda, tüketim ve bölüşüm düzeyinde, etik ve haklar temelinde (yurttaşlık hakları, sosyal haklar gibi) sınıf-ötesi politikaları vurgulamaktadırlar.

Frankfurt Okulu’nun önde gelen isimlerinden Marcuse, 60’lı yıllarda, “üretici güçlerin gelişimiyle üretim sistemi arasında bir çelişki varsa, kim, hangi sınıf,

27 İlkine Hardt/Negri (İmparatorluk), Dyer-Whitford (Sibermarx), ikincisine Robert Castel (Sosyal Güvensizlik) örnek verilebilir. Örneğin Robert Castel, “işçi sınıfının doğrudan bir siyasal çatışmada yenik düşmediğini, ücretli kesim yapısında gerçekleştirilen büyük bir sosyolojik değişim nedeniyle ‘etrafının çevrildiği, mayımlandığı ve aşıldığı’nı” belirtiyor (aktaran A. İnsel, *Radikal İki*, 16.6.2002).

28 Bu tarz bir kavrayışa Ahmet İnsel’in şu sözleri iyi bir örnek teşkil etmektedir: “Marx, Kapital’de, şirketlerde anonim ortaklık sisteminin gelmesinin kapitalizmin yapısını kökten değiştireceğini belirtir. Aradan geçen bir buçuk yüzyıl sonunda, şirket toplumunun, piyasa aklının ve mali sermaye kapitalizminin yarattığı yeni küresel soygun düzenini keşfediyoruz. Bu soygun düzenini yöneten finans-siyaset-medya oligarşisinin senyörleri biraz zor durumdalar ama hala ayakta”, A. İnsel, *Radikal İki*, 28.7.2002.

hangi toplumsal katman bu çelişkiyi daha iyi görecektir? Bu düzeni değiştirme olanağına kim en çok sahiptir?” sorusuna şöyle cevap vermişti: üretim sürecinin dışında kalanlar. Büyük çoğunluğu üretim sürecinin dışında bırakılan başka ırktan azınlıklar, sanayi toplumun bir köşeye fırlattığı insanlar, sürekli işsizler vs.²⁹. Günümüzde işçi sınıfının ortadan kalktığını ya da başkalaştığını ileri süren fikirlerle ne kadar benzer değil mi?

Söz konusu yaklaşımlar ise sınıfları, bu arada işçi sınıfını ya dolaşım (bölüşüm ve tüketim, gelir ve statü) düzeyinden hareketle tanımlamakta ya da sınıflara yol açan toplumsal eşitsizliğin nedenini üretim ilişkilerinde ortaya çıkan sömürde değil, üretim dışı alandaki güç unsuruyla, hak ihlalleri, vurgun, talan gibi kapitalizme özgüllüğünü veren üretim alanındaki **iktidar** ilişkileriyle açıklanmayacak etkenlerde arayarak bir sınıf tanımına ulaşmaktadırlar. Bu yaklaşımlarda yaygın olarak görülen işçi sınıfını kol emeği kullanan sanayi işçisi ile özdeşleştirmenin altında yatan ana varsayım, sınıfların oluşumuna yol açan iktidarın ve sömürünün kaynağının üretim ilişkileri (üretim araçlarının özel mülkiyeti) dışında bulunduğudır. Oysa Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki *nesnel* konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kolektif davranabilme potansiyelinden gelir. Bu bakımdan işçi sınıfının toplumsal değişimdeki merkezi rolü tanımına içkindir. Marksizmde işçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluk, iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorunluluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır³⁰. Proletarya kavramının tanımlanmasında hem işçi sınıfının ne olduğu (“işçi mi değil mi?”) hem de işçi sınıfının neyi içerdiğini (“nasıl bir işçi?”) dikkate almak gerekmektedir.

Marx ve Engels ile onların “ortodoks” izleyicileri -(revizyonist dönemlerinden önce) Kautsky ve Plehanov, Lenin, Trotskiy, Luxemburg- tarafından işçi sınıfı, üretim araçları mülkiyetinden yoksun olduğu için, emek gücünü bir başkasına satmak³¹ zorunda olan insanlar şeklinde tanımlanmaktadır³². Bu tanımlı, işçi sınıfının kapsamını da dikkate alacak şekilde bütünleyen ve geliştiren bir diğer tanım için de sözü Mandel’e bırakalım:

“Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayan bilim adamları

29 Serge Mallet, “Başkaldıran öğrencilerin taptığı adam: Marcuse”, Yeni Dergi, çev. Bertan Onaran, Aralık 1968, Sayı: 51, s.433.

30 “Gibt es die Arbeiterklasse noch?”, *Der Funke*, Nr. 41, 2002.

31 Nail Satılğan yerinde bir öneriyle bu kavramı günümüzün yaygın eğilimi olan kitlesel işsizliği de hesaba katarak “satmaya çalışmak zorunda olan” diye tadil etmenin gerekliliğine işaret etmektedir (N. Satılğan, “İmalat Sanayii-Hizmetler Sektörü İkilemi ve İşçi Sınıfının Maddi Gerçekliği Üzerine”, içinde: *TÜSAM 1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, Sosyal Araştırmalar Vakfı yay., 2005, s. 52).

32 Ernest Mandel, *Introduction*, Karl Marx Capital, vol.2, Penguin, 1990, s. 47-9.

ya da politik militanlar, sonunda proleteryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, Gesamtarbeiter, yani 'işçiden başka bir şey olmayan işçi' demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta işyerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında "yönetenlerin") belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında işgücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar"³³.

Bu toplumsal kesim kendi içinde ne ücret düzeyleri temelinde (birçok büro işçisi vasıflı kol emeği işçisine göre daha az ücret almaktadır) ne de çalışma koşulları ve sendika üyeliği temelinde (bazı beyaz yakalı işçiler ortalamadan daha fazla sendikalı olabilirler) ayrıştırılabilir. Marx'ın bu konudaki tespitleri tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır:

"Doğal bedende kafa ile elin birbirine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa (cooperative) niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir"³⁴.

Görüldüğü üzere işçi sınıfının, yukarıda ifade ettiğimiz gerçek tanımından hareket edildiğinde, gerek varlık gerekse de kapsam itibarıyla ortadan kalktığını, toplumsal değişimde stratejik önemini yitirdiğini ileri sürmek mümkün değildir. Tam tersine modern proletarya bugünkü toplumda mutlak ve nispi büyüme eğilimi taşıyan biricik sınıf olma niteliğini sürdürmektedir³⁵.

Sınıf ilişkisi bir nesnelliğin ifadesidir demiştik. Bunun anlamı şudur: Sınıf ilişkisi, öznelliği ("kendi için sınıf") içinde barındırmakla birlikte öznel bir konunun ifadesi değildir.

Bu aynı zamanda bir sınıf olarak hareket etmek zorunda olmakla, ortak çıkarlara dayalı bir sınıf bilinci geliştirmenin aynı şeyler olmadığı anlamına da gelir. Bu bakımdan sınıf aidiyeti insanın kendi iradesinin, seçiminin, bilincinin bir ürünü değildir. Günümüzdeki yaygın olan bir eğilim de sınıfa ve işçi sınıfı

33 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, 1991, İmge yay., s. 93-4.

34 Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 3. Baskı, Sol yay., çev. Alaaddin Bilgi, s. 520.

35 Ernest Mandel, *age*, s. 87.

fina öznellik boyutundan bakılmasıdır³⁶. Örneğin Hardt ve Negri'nin "çokluk" olarak adlandırdıkları "yeni işçi kitlesi" açıkca öznellik temelinde kurulmuştur: "yeni proletaryayı karakterize etmek için çokluktan söz ederken, bir öznel çoğulluğundan, özgüllüklerin birlikte faaliyet gösterdiği bir hareketten bahsetmek istiyoruz"³⁷.

Marx'da ise sınıfların nesnel varlık olarak ele alınması oldukça açık ifade edilmiştir: "Hayatlarının (varlıklarının) sosyal üretiminde insanlar iradelerine tâbi olmayan, belirli, zaruri ilişkiler (yani) maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden üretim ilişkileri kurarlar"³⁸. Bu nesnellik şuradan kaynaklanır: Kapitalizmdeki eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan, artı-değerin genel toplumsal çıkarlar için toplumsal denetime alınması ve herkese eşit nitelik ve nicelikte ancak zorunlu süresi giderek kısaltılan çalışma hakkını tanınmasıdır. Bütün bunlardan ortak çıkarı olan sınıf çeşitlenerek genişleyen işçi sınıfıdır. Bu nedenle işçi sınıfı genel toplumsal çıkarların toplumsal öznesi olmak gibi nesnel bir avantaja sahiptir³⁹. Hâlbuki reformist eğilimlerin temel yaklaşımı, sınıfları ve sınıf savaşını, "kendinde sınıf"ı objektif bilimsel kategoriler olarak reddetmeleridir.

İşçi sınıfının ortadan kalktığını ya da başkalaştığını iddia eden yaklaşımlarda görülen bir başka ortak özellik ise bunların bir çifte belirlenimcilikten muzdarip olmalarıdır. Bundan ne kastettiğimizi açıklamak bakımından "halk" ve "çokluk" kavramları arasındaki tarihsel sürekliliğin izlerini sürmekte yarar var. 80'lere kadar komünist partilerin lügatinin ayrılmaz kavramı olan "halk" ile günümüzde "çokluk" kavramı arasındaki benzerlik oldukça ilginçtir. Bir dönem Stalinizmin de etkisi altındaki politik unsurlar (örneğin Fransız Komünist Partisi, FKP) hem işçi sınıfını mavi yakalı sanayi işçisi ile özdeşleştirmekte hem de kapitalistlere karşı mücadelede "halk cephesi"ni öne sürmekteydiler. Şimdi Hardt ve Negri'nin "çokluk" kavramının farkı bu monolitik işçi sınıfı tasavvurunu daha çeşitlilik temelinde yeniden kurgulamış olmalarıdır⁴⁰. Ancak her iki yaklaşımda da örtük olarak paylaşılan, hâkim olan ve süregelen çifte belirlenimciliktir: "Biri tekno-

36 Bu bakış açısını şu ifade güzel özetliyor: "(...) sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarsamalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır" (Ayşe Buğra, "Bugün Türkiye'de E.P.Thompson'ı Okumak", içinde: E.P.Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim yay., çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2004, s. 32).

37 Aktaran Daniel Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yay., çev. Uraz Aydın, 2006, s. 134.

38 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, May yay., çev. Orhan Suda, 1975, s.5.

39 İlker Belek, age., s. 129.

40 Aynı tespiti Bensaid'de de bulmak mümkün: "Türdeşliğe ve özdeşliğe meyyal, 'egemenlik için hazırlanmış kurumsal bir sentez' olan mitik bir 'halk' karşısına 'birbirine indirgenemeyecek bireysellikler ve çeşitliliklerden oluşan bir çokluğu' koymaya çalışıyorlar" (D. Bensaid, age., s. 144). Keza Ahmet Hamdi Dinler de post-Marksizmin temsilcileri Laclau ve Mouffe'da sınıf olgusunun yerini "halk" öğelerinden kurulmuş bir siyasi gücün aldığını vurgulamaktadır, (Ahmet Hamdi Dinler, *Nihayet Post-Marksistler Türkiye'de*, Bilim yay., 1998, s. 28.

lojik (yeni teknolojilerin emeğin örgütlenmesi ve içeriği üzerindeki etkileri), diğeri sosyolojik (çokluğun muhteşem kaderine doğru dayanılmaz atılımı)”⁴¹. Sosyalizmi sanayileşme ile özdeşleştiren Stalinizm ne kadar sanayi fetişizmiyle “halk” içinde merkezi rolü sanayi işçilerine vermişse, bugün de örneğin Hardt ve Negri yeni teknolojiler ve bazı sosyolojik değişimler sonucunda sanayi işçilerinin azalması nedeniyle işçi sınıfının ayrıcalıklı konumunu yitirdiğini söyleyip, merkezi rolü işsiz, enformel istihdam edilen, “sınıf altı” kesimlere vermektedirler⁴². Açıkça dünün fabrika işçilerinin yerini bugünün dışlanmış emekçileri almıştır. Ama dün halk kavramı işçi sınıfı tanımını ne kadar bulanıklaştırıcı bir işlev görmüşse, bugün de çokluk kavramı aynı işlevi görmektedir. İşçi sınıfının üretim sürecindeki nesnel varlığını ve buradan türeyen kapsamını yadsıyan bu çifte belirlenimciliktir ki, söz konusu yaklaşımları sanayi işçilerinin sayısı azaldığında, buna karşılık hizmetler sektöründe çalışanların, işsizlerin, kadın ve çocuk işçilerin, göçmen işçilerin, kent yoksullarının sayısı arttığında, işçi sınıfının ortadan kalktığı ya da başkalaştığı sonucuna varmaya sevk etsin.

İşçi sınıfının nesnel konumu, kapsamı ve bileşimi konusundaki bu saptamalarımızı olgusal düzeyde güncel gelişmeler karşısında da izlemek, bunların niteliksel bir dönüşüme işaret edip etmediklerini anlamak bakımından önemlidir. Olgulara yukarda açıklamaya çalıştığımız kavramsal çerçeveyi de dikkate alarak baktığımızda şu sonuçlara varmak mümkündür:

- Dünyada işçi sınıfının büyüme eğilimi sürmektedir. 1900’de 50 milyondan, 2000’de 2 milyara çıkmıştır. Aynı dönemde dünya nüfusu 1 milyardan 6 milyara yükselmiştir⁴³. Sadece gelişkin kapitalist ülkelerde ücretli emeğin toplam istihdam içindeki payı %90’dan fazladır. Dolayısıyla -hele krizin ağırlığı altında- toplumun proleterleşmesinin azalmak bir yana daha da arttığı olguların da ortaya koyduğu bir gerçektir.

- Sanayide çalışan işçilerin payı ileri kapitalist ülkelerde azalma eğiliminde olmakla birlikte yine de toplam işgücü içinde azımsanmayacak orandadır. Az gelişmiş ülkelerde ise sanayi işçisinin payı artma eğilimindedir. Toplam işgücü içinde imalat sanayiinde çalışanların payına baktığımızda tablo şöyledir: Sanayi işçisinin ortadan kalkması bir yana, dünyada sanayi işçilerinin payında en fazla düşüş yaşanan Batı Avrupa’da bile sanayi işçilerinin toplam işçi sınıfı içindeki payı azımsanmayacak düzeydedir. Bu oran 1910 yılında %41 iken, 1960’lı yıllarda %45’e çıkmış ve 80’li yıllarda %33’e düşmüştür. Almanya’da sanayi

41 D. Bensaid, age., s. 145.

42 İşin ilginç Negri’nin 70’li yıllarda temsil ettiği “operaista” (işçici) gelenek proletaryayı FKP’ye benzer şekilde yalnızca üretken emekle tanımlıyor ve sosyolojik olarak sanayi işçi sınıfına indirgiyordu (D. Bensaid, age., s. 133).

43 Claudio Katz, *21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yazın yay., çev. U. Aydın/E. Balta/E. Yıldız, 2004. s.91.

işçilerinin payı hâlâ 1945'teki seviyenin üzerindedir. ABD'de imalat sanayii işçilerinin sayısı 1998 yılı itibariyle 31 milyon civarındadır ve bu rakam 1971 yılına göre %20, 1900 yılına göre ise üç misli daha fazladır⁴⁴.

Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde sanayi işçilerinin payında belirgin azalmalar olmuş, bir dizi emperyalist ülkede sanayi istihdamı görece azalmıştır. Ama Asya başta olmak üzere birçok azgelişmiş ülkede son yıllarda sanayi istihdamında görülen büyük çaplı artışlar bu kayıpları dengelemiştir. Örneğin 1964-1993 arasında sanayide istihdam edilenler, Türkiye'de %65, Mısır'da %179, Brezilya'da %212 ve Güney Kore'de %2500 oranında artış göstermiştir⁴⁵. Bu veriler ışığında günümüzde sanayi işçilerinin sayısının tarihte hiç bir zaman görülmeyen bir düzeye ulaştığını söylemek mümkündür.

Öte yandan sanayi üretimine bakmak üzere GSMH içinde imalat sanayiinin payına ABD'den örnek verecek olursak: 1964 yılında %24.8 olan oran, 1982 yılında %22.8'e, 1993 yılında da %22.7'ye düşmüştür⁴⁶. Hatta GSMH içinde sanayinin payının azalması kesinlikle genelleştirilemez. Örneğin Japonya'da bu pay günümüze kadar artma eğilimindedir. 1964 yılında %24.1'den, 1982 yılında %39.9'a ve 1992 yılında 42.0'ye artış söz konusudur.

• Dünyada sanayi sektörünün istihdamdaki payı durağan seyrederken hizmetler sektöründe istihdam artma eğilimindedir. Dünyada istihdamın sektörel dağılımı şöyledir⁴⁷:

Tarım	44.4 (1995)	40.1 (2005)
Sanayi	21.1 (1995)	21.0 (2005)
Hizmetler	34.5 (1995)	38.9 (2005)

• Bu gelişmelere bakarak bir “sanayisizleşme” yaşandığı sonucuna varmak mümkün değildir. Birçok ileri derecede sanayileşmiş ülkenin toplam çalışan nüfusu içinde sanayi işçilerinin payında belirgin bir azalma olmuşsa da, hem azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde sanayi istihdamı artma eğilimini sürdürmüş hem de ekonomide yaratılan toplam değer (GSMH) içinde imalat sanayii üretiminin payı çok daha az bir gerileme kaydetmiştir⁴⁸. Öte yandan hizmetler sektörünün payı sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyümüştür. Ayrıca sanayi işçilerinin azalması büyük ölçüde sanayideki emek üretkenliği artışının bir sonucudur. Bu tespitlerden hareketle “sanayisizleşme” savının sanayinin eko-

44 Aktaran Chris Harman, “Harman-Hardt Debate: Working class and the multitude”, 2003, www.resist.org.

45 www.arbeiterinnenstandpunkt.net, age.

46 “Marxismus versus Postmodernismus”, www.arbeiterinnenstandpunkt.net.

47 *Milliyet*, 3.3.2006.

48 www.arbeiterinnenstandpunkt.net, age.

nomideki önemini ve dolayısıyla bu sektördeki işçilerin gücünü küçümseydiğini söyleyebiliriz. Elbette bir sanayi fetişizmine kapılmaya gerek yoktur, ancak sanayide çalışan işçi sınıfının -üretim sürecindeki ve artı-değer yaratmaktaki merkezi konumu itibariyle- daha önce olduğu gibi bugün de işçi sınıfının *çekirdek* kesimi olmaya devam ettiği savlanabilir. Sanayi işçilerinin sayısı ya da tüm işçiler arasındaki payları görece azalsa bile konumlarının bu merkeziliği kapitalist üretimin doğası gereği devam edecektir.

İşçi sınıfının imalat sanayiinde çalışan kesiminin yanı sıra günümüzde “yeni”, başka işçi katmanları da ortaya çıkmakta ya da mevcut olanlar genişlemekte, kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinde stratejik öneme sahip faaliyetleri yürütmektedirler. Bunlar arasında özellikle kamu hizmetleri ve son yıllarda giderek önem kazanan bilişim, telekomünikasyon ve ulaşım sektörlerini saymak gerekir.

• *Çalışma biçimlerine* bakıldığında, işçi sınıfı bileşiminde görülen değişimin önemli bir boyutu olarak güvencesiz, geçici, kayıt dışı istihdamın birçok ülkede, özellikle azgelişmiş ülkelerde yaygınlaştığı görülmektedir. Toplam istihdam içinde iş güvencesi olmadan (“atipik” istihdam) çalışanların oranı, Avrupa ülkeleri arasında görülen farklılıklarla birlikte, Avrupa Birliği ortalaması olarak 1988’de %25.1’den 1998’de %29.2’ye çıkmıştır⁴⁹. 80’li yıllardan itibaren tam zamanlı istihdam edilen çalışanların oranı ileri derecede sanayileşmiş ülkelerde hafif bir azalma eğiliminde olup, özellikle bağımsız çalışanların ve kısmi süreli çalışanların sayısı artmaktadır. Aşağıda çeşitli ülkelerde belirli süreli hizmet akdi ile çalışan geçici işçilerin toplam istihdamdaki oranı verilmiştir⁵⁰:

	1985	1997	2000
Hollanda	7.5	11.4	14.0
İngiltere	7.0	7.4	7.0
Almanya	10.0	11.7	13.0
İspanya	5.8	8.2	8.5

Görülebileceği gibi belirli süreli hizmet sözleşmelerinde de yaygınlaşma eğilimi söz konusudur. 1998 yılı itibariyle AB üyesi 15 ülkede belirli süreli hizmet sözleşmeleri ile çalışanların oranı %14’dür⁵¹. Kısmi süreli çalışanların tüm işgücüne oranına baktığımızda da örneğin İtalya’da 1998 yılında kısmi süreli çalışanlar, tüm işgücünün ancak %7.3’ünü oluşturmuşlardır. Bu oran Fransa

49 Aktaran Martin Heidenreich, IAB-Kurzbericht Ausgabe Nr. 14/25.10.2000.

50 Yüksel Akkaya, “Küreselleşme Kısacasında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri”, *Petrol-İş Yıllığı*, 2003, s. 222.

51 Ahmet Selamoğlu, “İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri”, *Petrol-İş Yıllığı*, 2003, s. 175-176.

Devrimci Marksizm

ve Almanya'da yaklaşık %15-16, İngiltere ve Danimarka'da yaklaşık %25'tir⁵². Yine de normal istihdam ya da tam zamanlı çalışmanın özellikle ileri kapitalist ülkelerde, kısmi süreli ve kendi hesabına bağımsız çalışma lehine azalmakla birlikte, halen en yaygın istihdam biçimi olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Örneğin Almanya'da erkeklerin %67'si, kadınların %46'sı halen tam zamanlı bir işte çalışmaktadır. Ayrıca normal istihdamın önemli bir göstergesi olabilecek bir işletmede çalışma süresine bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır⁵³:

	Bir işletmede ortalama çalışma süresi (sene olarak)	Bir işletmede 20 seneden fazla çalışanların payı (%) (1995 verileri)
İtalya	11.6	19.5
Japonya	11.3	21.4
Belçika	11.2	19.4
Fransa	10.7	18.7
İspanya	8.9	16.5

Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, geçici, güvencesiz çalışanların, kent yoksullarının ve işsizlerin işçi sınıfı içinde parçalanma, ayrışma ve farklılaşma eğilimlerini güçlendirmekle birlikte, işçi sınıfının birer parçası olma özelliklerini koruduklarıdır. Kaldı ki bu eğilimden hareketle nerdeyse bütün işlerin geçici olduğuna ya da güvencesiz çalışmanın ana gövdeyi oluşturduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Zaten bunun sermayenin kendi içsel gereklerine de uygun olmadığı, bir dizi çelişki ve sınırlılıklar barındırdığı açıktır. Somut bir örnek vermek gerekirse, 2000 yılında Avrupa'da çalışan nüfus 159 milyon kişi idi. Bunların %83'ü ücretli çalışan ve %17'si de kendi hesabına, bağımsız çalışan konumundaydı. Bu oran 1995 yılında da aynen geçerliydi⁵⁴. Güvencesiz istihdam 1990'lı yılların ilk yarısında oldukça artmakla birlikte, 1995-2000 yılları arasında düzenli (%82) ve düzensiz istihdam (%18) arasındaki oranlar aynı kalmıştır. Elbette %18 güvencesiz istihdam oranı yine de oldukça yüksektir, ama bu nerdeyse işlerin büyük çoğunluğunun güvencesiz hale geldiğini göstermez. Dolayısıyla günümüzde yaygın olan bu "sanayi-sonrası" toplumda artan "eğreti istihdam" iddiaları daha çok muhafazakâr sendika bürokrasilerinin yeni sektörlerde çalışan işçileri örgütlememek için bir mazeret olma işlevi görmektedirler.

- İşletme yapıları açısından baktığımızda büyük değil, küçük işyerlerinde

52 Ahmet Selamoğlu, age., s. 189 ve Martin Smith, "The shape of the working class", *International Socialism*, Sayı: 113.

53 OECD verilerinden aktaran Knuth, 1998, s. 318.

54 Chris Harman, "Harman-Hardt Debate: Working class or the multitude", 2003, www.resist.org.uk.

istihdamın da yaygınlaşma eğiliminde olduğu doğru olmakla birlikte başat eğilim olduğunu söylemek için yine çok erkendir. Yazının ikinci bölümünde kısaca kriz karşısında sermayenin yeniden yapılanma stratejisinden bahsetmiştik. Artı-değer kitlesini daha da büyötmeyi hedefleyen bu stratejinin temel unsurları şunlardır: üretim sürecinin parçalara ayrılması ve giderek daha büyük bölümünün yan sanayi firmalarına fason olarak yaptırılması, ana firmanın sadece nihai ürünün biraraya toplanması sürecinin örgütlenmesine ve koordinasyonuna yoğunlaşması. Üretimin belli alt aşamalarının dışarıya çıkarılmasının yanı sıra doğrudan üretimle ilişkili olmayan, hizmet faaliyetlerinin de dışarıya çıkartılarak taşeronla verilmesi. Bu gelişmenin en önemli sonucu, işletmelerin küçölmesi değil, büyük ana sanayi firmalarının merkezileşme ve yoğunlaşma girişimlerinin uluslararası boyutta artmasıdır. Madalyonun bir yüzü büyük firmaların “küçölme” girişimleri ise, öteki yüzü de sermayenin büyük çaplı merkezileşmesidir. Üstelik bu merkezileşme sadece büyük çaplı firmalar değil, yan sanayi firmaları arasında da söz konusudur.

Kitlesel sınaî üretimin krizde olduğu, büyük ölçekli üretimin öneminin azaldığı iddialarından hareketle küçük ölçekli işletmelerin sayısında büyük işletmelere göre artış olduğu, aynı zamanda küçük işletmelerde çalışanların sayısında da artış olduğu ve buna bağlı olarak büyük işletmelerde örgütlü sendikaların sonunun geldiğini çıkarsamak yine bazı gelişme eğilimlerinin abartıldığını göstermektedir. Örneğin Almanya’da 1950-1977 yılları arasında işletme başına çalışanların ortalama büyüklüğü 6.8 çalışandan 14.6 çalışana çıkmış, 1977-1986 arasında ise işletme başına 13.8 çalışana doğru hafif azalmıştır⁵⁵.

● Olgular daha ziyade 70’li yıllardan beri işletme yapılarının ademi merkezileştigine, ama aynı zamanda iktisadi gücün merkezileştigine işaret etmektedir. Çalışanlar açısından bu gelişmenin önemli sonuçları vardır. İddia edilenlerin aksine mevcut gelişmelerin bir yanda ana sanayi=büyük fabrika=merkez, öte yanda yan sanayi=küçük işletme=çevre ikili ayrılığına denk düşmeyen, bilakis bu ayrışma eğilimini aşmaya dönük bir dizi karşı eğilimi içinde barındıran, çelişkili bir sürece işaret eden önemli sonuçları vardır:

- Eskisine nazaran daha küçük işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı artma eğilimindedir, ancak ana işletmenin ya da firmanın kendisi daha da küçölmemiştir, bilakis eskisine göre çok daha büyümüştür.

- Çalışanlar eskisine göre daha fazla iş koluna dağılmaktadırlar, farklı toplu sözleşmelere tâbidirler, taşeron firmalarda daha fazla sömürölmektedirler.

55 Volkhart Mosler, “Die Arbeiterklasse: Ende oder Wandel?”, *sozialismus-von-unten*, Nr.3, 1995.

- Üretim giderek daha fazla uluslararası boyut kazanmaktadır. İşçi sınıfı için bunun önemli sonuçları vardır: işletmeler görünüşte giderek daha küçülür gibi olsalar da aslında çalışma koşulları birçok farklı ülkedeki yerleşim yerlerinde giderek daha benzeşmektedir. “Kâr merkezleri” arasındaki yerleşim yeri rekabeti sömürü koşullarının eşitlenmesine ve en fazla kâr vaat eden örgütlenme biçimi temelinde üretim sürecinin daha hızlı yeniden yapılanmasına yol açmaktadır.

- Üretim örgütlenmesindeki değişiklikler aynı zamanda gelecekte olası işçi mücadelelerinin biçimini de belirleyici niteliktedir. Bir yandan “üretim zinciri”nin bir halkasının durdurulması, geride kalan halkaların ve bütün sürecin daha hızlı ve doğrudan etkilenmesine yol açmaktadır. Öte yandan farklı yerleşim yerlerindeki ya da ülkelerdeki işçiler de daha doğrudan birbirlerine karşı rekabete sokulmaya açık hâle gelmişlerdir.

5- Politik Sonuçlar:

“Tüm Çarklar Durur. Senin Güçlü Bileğin İsterse”

Buraya kadar işçi sınıfının günümüzdeki durumu üzerine yaptığımız analiz sonuçlarını şöyle özetlemek mümkündür: İşçi sınıfının zaten olmadığı görüşü bir kenara bırakılırsa, işçi sınıfının ortadan kalktığı ve işçi sınıfının başkalaştığı görüşlerini savunanların aksine, günümüzde proleterleşme eğilimi bütün dünyada yaygınlaşmakta, işçi sınıfının hacmi ve kapsamı genişlemekte, artan kriz dinamikleri karşısında sermayenin izlediği saldırı stratejisinin önemli bir unsuru olarak üretim örgütlenmesindeki değişimler işçi sınıfının iç bileşimini değiştirici yönde etkide bulunmaktadır. Üstelik bu yeniden biçimlenme işçi sınıfını daha da bölmeye, parçalamaya dönük bazı eğilimleri harekete geçirdiği ölçüde, işçi sınıfı içindeki kesimlerin hem daha geniş temelde mücadele etmelerini hem de birbirlerine artan bağımlılığın getirdiği kolektif davranma ve dayanışma çabasını mümkün kılacak bir potansiyel taşımaktadır. Günümüzde ne sanayi işçilerinin azalması politik mücadele kapasitesini daraltır, ne “yeni” güvencesiz işgücü örgütlenemez durumdadır, ne de sendikal örgütlülük her şeye rağmen en düşük düzeydedir.

İşçi sınıfının yoğun olarak sanayide yer alması ya da sanayi işçilerinin büyüklüğü ile işçi sınıfının politik mücadele yürütme cesareti ve kapasitesi arasında hiç bir ekonomik otomatizm bulunmadığının en iyi kanıtı 20. yüzyılın ilk yarısındaki deneyimler olsa gerek. Örneğin 1910 ile 1930 arasında sanayi işçilerinin tüm ücretli çalışanlar içindeki payı Almanya’da %41’den %40’a, İngiltere’de %52’den %46’ya düşmüştü, Fransa gibi diğer birçok ülkede de aynı kalmıştı. Buna rağmen söz konusu dönemin sınıf politikasına dayalı mücadele pratikleri bakımından devrimci durumların oluştuğunu sanırsanız kimse yadsımayacaktır. Hele hizmetler sektörünün günümüzdeki gelişmişliği ve bunun alt dallarının (ula-

şım, telekomünikasyon, sağlık vb.) sermaye birikimi açısından stratejik önemi dikkate alındığında, bu sektörlerden birinde patlak verecek bir grev toplumsal hayatı etkileme, felce uğratma bakımından neredeyse sanayi sektöründeki grevlerden çok daha etkileyici olabilecektir. Somut bir örnek olarak New York Ulaşım İşçileri Sendikası'nın 2005 yılının son günlerinde grev kararı almasını verebiliriz⁵⁶. Grevin olası etkilerinin 1980'deki grevden çok daha çarpıcı boyutlarda olacağı bakın nasıl aktarılmış:

"(...) 1980'de yapılan grevde de metro ile otobüsler tam 11 gün boyunca çalışmamıştı. Bu süre zarfında New Yorklular yürüyerek ve bisikletle işlerine gitmişlerdi. (...) Ancak bu seferki grevin çok daha büyük etkilere sahip olacağı çok açık. Çünkü 1980'de toplu taşıma sistemini kullanan kişi sayısı sadece 4.8 milyondur, bugün ise yaklaşık 7.5 milyon. Grevin New York'ta günlük 440 milyon ila 660 milyon dolar ekonomik kayba yol açacağı tahmin ediliyor".

"Yeni", güvencesiz, kayıtdışı işgücünün (çağrı merkezi, bilişim sektörü çalışanları, taşeron işçiler, göçmen işçiler gibi) "örgütlenemez" olduğu iddiası da bu açıdan oldukça kuşkuludur. Eğer bugünkü gelişmeleri değerlendirirken, kendimize 1945-70 arası kapitalizmin geçici "Altın Çağ" dönemini değil de 19. yüzyılı referans alacak olursak, Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserindeki gözlem ve tespitlerinin bugüne de ışık tutacak nitelikte olduğunu görebiliriz:

"Burjuva çevrelerdeki bu gelip geçici, sulandırılmış ılımlı sosyalizm modasından ve hatta sosyalizmin genel olarak İngiltere'de sağladığı ilerlemeden çok daha önemli bulduğum şey, Doğu Londra'nın yeniden dirilmesi. O engin sefalet karabasanı, artık altı yıl önceki gibi durgun bir havuz değil. O uyuşuk çaresizliğini silkip attı, yaşama döndü ve 'yeni sendikacılık' denen şeyin, yani büyük 'niteliksiz' işçiler kitlesinin örgütlenmesi hareketinin vatani durumuna geldi. Bu örgütlenme eski 'nitelikli' işçi sendikalarının benimsediği biçimi kabul edebilir, ama niteliği farklıdır. Eski sendikalar, kuruldukları günlerin geleneğini koruyorlar ve ücret sistemini, bir kez kurulmuş ve hep öyle kalacak sonal bir olgu gibi anlıyorlar; en fazlasından kendi üyelerinin çıkarları için bu sistemi ılımlayabileceklerini düşünüyorlar. Yeni sendikalarsa, ücret sisteminin sonusuna dek öyle kalacağı inancının sarsıldığı bir sırada kuruldu; kurucuları ve destekleyicileri ya bilinçli ya da duygusal sosyalistler sendikalara sarılarak bu kişilere güç veren kitleler, kaba, ihmal edilmiş ve işçi sınıfı aristokrasisinin tepeden baktığı insanlar, ama engin bir üstünlükleri var: zihinleri bakır bir top- rak; daha iyi konumdaki eski sendikacıların beyinlerini özgür düşünceden alı- kuyan edinilmiş, 'saygın' burjuva önyargılardan tümüyle uzaklar. Ve şimdi, bu yeni sendikaların, genel olarak işçi sınıfı hareketinde başı çektiklerini, zengin ve gururlu 'eski' sendikaları giderek peşlerine taktıklarını görüyoruz"⁵⁷.

56 Referans, 21.12.2005.

57 F. Engels, ; age., s. 42.

Sendikal üyelikte görülen azalma, işçi sınıfının ortadan kalkması ya da başkalaşım geçirmesinin bir semptomu olmaktan, ya da işçilerin işten atılmalarının bir sonucu olmaktan ziyade, sermayedarların sınıf mücadelesinde kazandıkları başarıların bir sonucudur. İşçi sınıfının yenilgilerinde sendika bürokrasisinin sınıf işbirliğine dayalı politik stratejiler izlemesinin de önemli bir rol oynadığı açıktır.

Dolayısıyla dünya kapitalizmindeki mevcut gelişmeler karşısında işçi sınıfının yaşadığı değişimler, işçi sınıfı hareketlerinin dünya çapında 70'lerden günümüze aldığı kısmi yenilgilerin bir ürünüdür. Bu noktada başarılı işçi mücadelelerinin önemli bir koşulu uluslararası işçi sınıfı içindeki (eskiden beri varolan) - özellikle de cinsiyet, ulus ve ırk temelli - bölünmelere, ama aynı zamanda işçi aristokrasisi ile güvencesiz koşullarda çalışan katmanlar arasındaki bölünmelere karşı mücadele etmektir. Bu doğrultuda sendikalara bugün hakim olan olumsuzlukları ortadan kaldırmak, sendika bürokrasisini alaşağı etmek ve sendikaları işçi sınıfının her bir kesiminin mücadele örgütleri haline getirmek için bir sınıf sendikacılığı muhalefetinin inşa edilmesi için kolları sıvamak gerekir. Tüm çarklar durur, senin güçlü bileğin isterse! 1863 yılında Georg Herwegh tarafından Alman İşçi Birliği için yazılan şarkı sözlerinin bu son mısrası Ernest Mandel'in de belirttiği gibi, geçmiş yüzyılın gerçeğinden çok, 20.yüzyılın sonunun ve bizce de 21. yüzyılın başının gerçeğine daha denk düşmektedir.